

ALMBERG

Rönnäs fjärding, Leksands socken

Leksands kulturmiljöprogram

Författare

Kristoffer Ärnäck

Antagen av samhällsbyggnadsutskottet 2021-05-27

LEKSANDS
KOMMUN

LÄNSSTYRELSEN
DALARNAS LÄN

**Dalarnas
museum**

ALMBERG

Rönnäs fjärding, Leksands socken

Leksands kulturmiljöprogram

Författare

Kristoffer Ärnback

Redaktion

Lars Jönses och Kristoffer Ärnback

Omslag: Den helt kringbyggda och till sitt byggnadsbestånd synnerligen intakta ödegård som finns på fastigheten Almberg 4:3. På gården kvarstår samtliga äldre timmerbyggnader och gården är ordnad i fyrkantsbyggd form. Detta var i äldre tider det vanligaste sättet att ordna bebyggelsen i Leksands socken. Eftersom alla hus finns kvar utan att nämnvärt ha förändrats genom exempelvis sentida moderniseringar är den historiska läsbarheten - eller det kulturhistoriska värdet mycket högt. Gården är att betrakta som en av de mest värdefulla källorna till kunskap om bebyggelsen i det äldre bondesamhället som finns i Leksand och det är angeläget att dess äldre karaktär vidmakthålls vid renovering. Tyvärr befinner sig gården idag i visst förfall.

Fotografier och illustrationer: Om inget annat anges, Kristoffer Årnäck, Dalarnas museum. Om inget annat anges härstammar rapportens kartor från Lantmäteriets tjänster *Historiska kartor* samt *Kartor, flygbilder och ortnamn*. Kartorna används i rapporten under Dalarnas museums avtalsnummer: ©Lantmäteriet I2014/00618

© Dalarnas museum 2021

ISSN:

Innehåll

Beskrivning	7
Historik	7
Landskap, placering och byform	7
Gårdsformer och gårdsstrukturer	7
Bebyggelsens huvuddrag och detaljutformning	10
Utmärkande drag	13
Värden	14
Platsnamn	14
Odlingsmarkens betydelse i det äldre bondesamhället	14
Bystruktur	18
Timmerhuskulturen och månghussystemet	18
Låg, tät och ofärgad eller faluröd bebyggelse	22
Kringbyggdhet	25
Gårdar med sen 1800-talskaraktär	25
Faluröda småhus under 1900-talet	26
Värdekarta	28
Vad är ett kulturmiljöprogram?	30

Ovan, utsikt över de öppna odlingsmarkerna norr om den gamla bykärnan. Där bortom syns flera av byns äldre gårdar, bland annat Bengtes, och längst till höger soldaten Hammars gård.

Jufvasgården är fyrkantsbyggd och innefattar bland annat en ålderdomlig parstuga, enkelstuga i två våningar och en äldre källarstuga.

Beskrivning

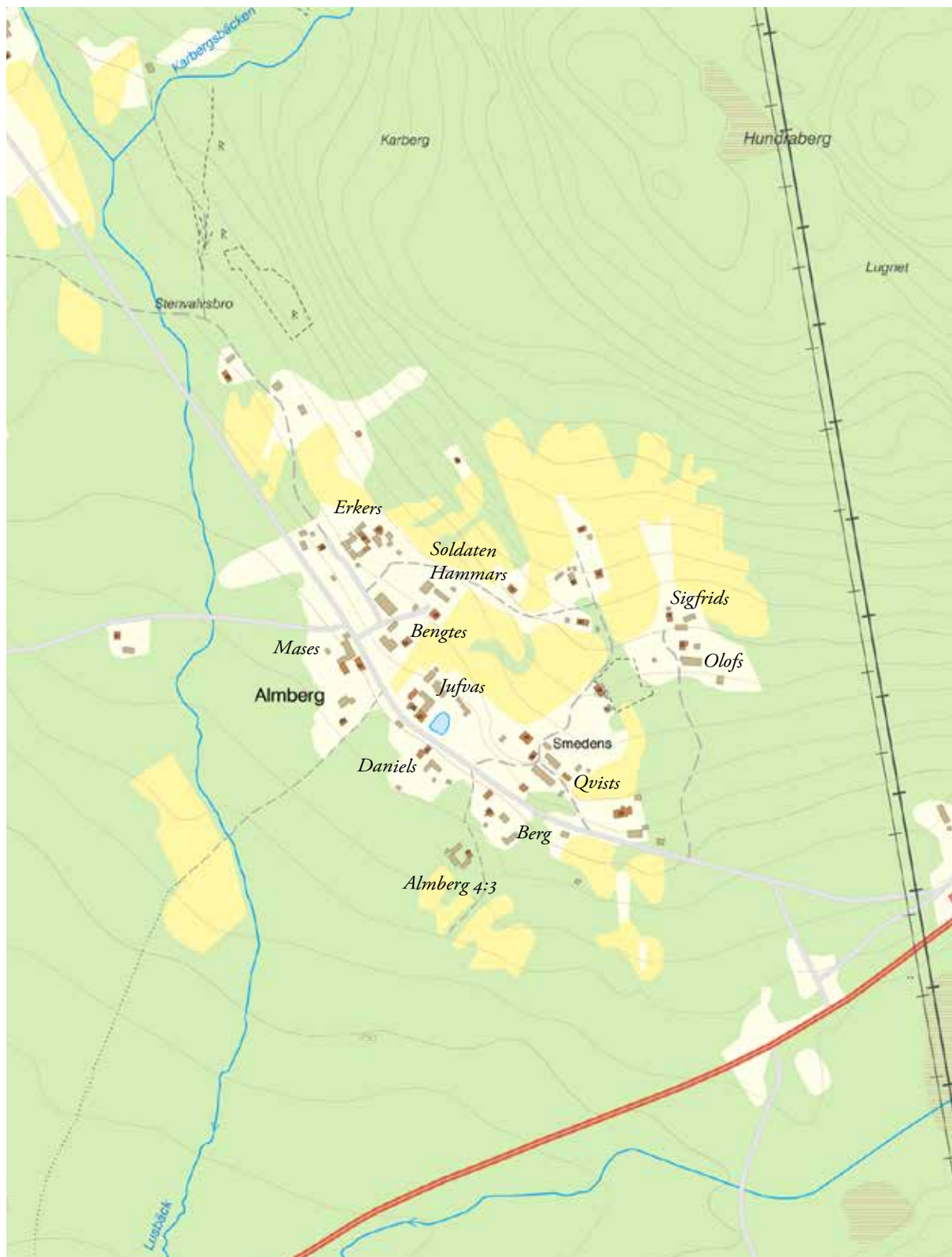
HISTORIK: Almberg ligger i Åsbygge fjärding i Leksands socken. Byn ligger i Leksands kommun, som ursprungligen bildades som Leksands landskommun 1863. År 1971 ombildades landskommunen till Leksands kommun. År 1974 uppgick Siljansnäs och Åls landskommuner i Leksands kommun. Almberg med några andra närbelägna skogsbyar har historiskt kallats för »Tratten«. Almberg var efter Tibble den näst rikaste av alla större byar i Leksand år 1571.

LANDSKAP, PLACERING OCH BYFORM:

- Byn Almberg är belägen i en sydvästsluttning till Hundraberg i den östra delen av nuvarande Leksands kommun. Nordväst om byn finns Almbergsbjörken, som är en blandby. I söder löper länsvägen mellan Sågmyra och Romma och i väster finns sjön Skvin. Österut ligger byn Kilen. Byns äldre gårdar är belägna i en klunga kring den genomlöpande byvägen mellan Kilen och Almbergsbjörken. Byns majstångsplats är belägen i en trevägskorsning som bildas av den genomlöpande byvägen och en äldre väg som leder sydväst mot Hisvåla.
- Den öppna och hävdade odlingsmarken är i huvudsak belägen nordöst om den äldre bebyggelsen i mer eller mindre skarpa sluttningsslägen. Det finns också enstaka avsnitt med öppen och hävdad odlingsmark inbäddade i skogen sydväst om byn. Det markerade sluttningssläget erbjuder storslagna utblickar mot skogslandskapen öster och söderut. Betes- och odlingsmarken har en småbruten karaktär och på många håll genomskärs landskapet av impediment, träridåer och odlingsrösen. Flera av inägora har en liknande form som på storskifteskartan från år 1827. På storskifteskartan syns även olika impediment som fortfarande påverkar landskapsbilden, främst i norr. De sammanhängande betes- och odlingsmarkerna sträckte sig längre österut vid tiden kring 1900-talets mitt. Även i norr fanns öppna marker som idag vuxit igen. Även om många träd som syns i landskapet idag fanns redan då, har de vuxit sig stora och gett landskapet en mer sluten karaktär jämfört med hur det såg ut historiskt.

GÅRDSFORMER OCH GÅRDSSTRUKTURER:

- Av de 12 gamla gårdar som kvarstår i byn är ett utmärkande antal fortfarande kringbyggda med fyrkantsform. Många av gårdarna har bibehållit sin placering i landskapet åtminstone sedan storskiftet, som inträffade år 1826. Däribland de gårdar som vid storskiftet kallades: Erkers på fastigheterna Almberg 7:8 och 7:7 (idag två gårdar), Soldaten Per Persson Hammars gård på fastigheten Almberg 10:7, Bengtes på fastigheten Almberg 2:3, Mases på fastigheten Almberg 4:3, Jufvas på fastigheten Almberg 9:1, Daniels på fastigheten Almberg 1:5, Qvist på fastigheten Almberg 12:2, Berg på fastigheten

Alberg är beläget i den östra delen av nuvarande Leksands kommun, på Hundrabergets sydvästsluttning. På kartan syns de gårdar som bibehållit sitt läge åtminstone sedan storskiftet, som inträffade år 1826. Gårdsnamnen är enligt storskifteshandlingarna.

Storskifteskartan från år 1827 med gårdsnamnen på kvarvarande gårdar utmärkta. De impediment som syns i odlingslandskapet på den norra delen av kartan kvarstår än idag och färgar landskapet. Källa: Lantmäteriets historiska kartor ©Lantmäteriet I2014/00618.

Almberg 13:1, Sigfrids på fastigheten Almberg 10:5 och Olofs på fastigheten Almberg 3:7. I byn finns även ett tiotal nyare fritidshus och småhus, företrädes tillkomna under 1900-talets senare hälft. Den nyare bebyggelsen är oftast placerad på före detta odlingsmark i den nordöstra delen av byn.

BEBYGGELSENS HUVUDDRAG OCH DETALJUTFORMNING:

- På de äldre gårdarna är bostadshusen antingen enkelstugor, sidokammarstugor, parstugor eller korsplanshus. Det finns också småhus tillkomna under 1900-talet intill de äldre gårdarna. Senare tillkomna småhus är väl anpassade till byggnadskicket antingen genom färgsättning eller materialval.
- Nästan alla äldre byggnader är långsmala, faluröda eller ofärgade och med sadeltak som har en takvinkel omkring 30 grader. Den äldre bebyggelsen är enkel och präglas av småskalighet. Inga byggnader är högre än motsvarande två våningar.
- Beträffande fasadmaterial förekommer varianter där knuttimrade byggnader har stommen blottlagd som fasad. Det förekommer även att byggnader är inklädda med locklistpanel eller stående och/eller liggande fasspontpanel.
- Nästan alla tak täcks av tegelröda en- eller tvåkupiga takpannor i lertegel.
- Knutar och fönsteromfattningar är ofta målade vita på bostadshus.
- Skorstenar är i lertegel och oftast av enkel modell med lätt profilerad utkragning ovanpå.
- På äldre hus är det vanligt med spröjsade tvålufts träfönster där varje båge innefattar tre lätt stående eller liggande glasrutor. Det finns även ålderdomliga fönster med blyspröjs. Det förekommer också hus med korspostfönster. På byggnader uppförda under 1900-talet är det vanligt med tvålufts träfönster utan spröjs.
- På äldre bostadshus är ytterdörrarna ofta enkla och i trä. Det förekommer både brädklädda dörrar och parspegeldörrar.
- Beträffande äldre farstukvistar förekommer varianter med sadeltak som uppbärs av kontursågade hörnbrädor samt olika typer av inbyggda farstukvistar och glasverandor.
- Fönster- och dörromfattningar på äldre hus är oftast enkla med fyra brädor där sidobrädorna omsluter topp- och bottenbrädorna.
- Vissa äldre byggnader har förändrats genom exempelvis byten av dörrar, fönster och fasadmaterial under 1900-talet.

Ovan, Qvists på fastigheten Almberg 12:2 var förut en fyrkantabyggd gård, som under det sena 1800-talet eller tidigt 1900-tal omdanades genom att de äldre timrade ekonomibyggnaderna sammanbyggdes, ombyggdes och tillbyggdes till två motställda längor. Ett nytt bostadshus har dessutom tillkommit under 1900-talet (närmast till höger). På gården finns även en välbevarad ålderdomlig sidokammarstuga.

Gärdesgård av sten ovanför Qvists. I bakgrunden syns gårdens två härbren.

Enkelstugan på fastigheten Almberg 4:3 är den enda faluröda byggnaden på gården. Gården är i sin helhet mycket ålderdomlig med intakt månghussystem och har särskilt kulturvärde.

En av Erkersgårdarna i norra delen av byn (Almberg 7:8). På bilden syns från höger förlängd parstuga, källarstuga, stall med portlider, tröskloge och härbre.

Ålderdomligt parhärbre på fastigheten Almberg 1:5.

UTMÄRKANDE DRAG:

- Den fyrkantbyggda ödegård som finns på fastigheten Almberg 4:3 har ett intakt månghussystem och har inte nämnvärt förändrats sedan 1800-talet till varken detaljer eller helhet. Gården återspeglar på ett mycket tydligt vis hur bebyggelsen ordnades i det äldre bondesamhället i Leksand, med timmerhuskultur, månghussystem och fyrkantform och är att räkna som en av de gårdar där den historiska läsbarheten kring dessa sammanhang är tydligast i hela Leksandsbygden. Gården innefattar en enkelstuga i en- och en halv våning, bodar, fåjs, stall med portluder och foderbod, tröskloge, härbre med mera. Gården är vid sidan av bostadshuset, som är inklätt med faluröd lig-gande fasspontpanel, helt ofärgad med byggnader i naturligt grånat eller solbränt timmer. Gården finns inte med på storskifteskartan men bör ha tillkommit under 1800-talets första hälft.
- Även på fastigheterna Almberg 7:7 och 7:8 finns två välbevarade helt fyrkantbyggda gårdar av ålderdomligt slag. Gårdarna utgjorde tillsammans Erkersgården vid storskiftet. Gårdarna har än idag delvis intakt månghussystem med byggnader av alla dess slag: bostadshu-sen är en sidokammarstuga på det östra gårdstunet och en förlängd parstuga på det västra. I övrigt finns exempelvis källarstuga, bodar, ladugård med tegeldel, stall med portluder, trösklogar och ett par ga-velhärbren belägna utanför gårdsfyrkanterna. En annan utmärkande helt kringbyggd gård är Jufvas på fastigheten Almberg 9:1. Där finns kring gårdstunet en välbevarad ålderdomlig parstuga samt källarstu-ga, enkelstuga i två våningar och en länga med ekonomibyggnader. Gårdstunet vid Bengtes på fastigheten Almberg 2:3 har utglesats från och med det sena 1800-talet och är idag kringbyggt på tre sid-or, bland annat med ett korsplanshus från tiden kring sekelskiftet år 1900 i söder. Längs övriga sidor återstår emellertid gårdens äldre längor med byggnader i form av en länga med loftbod och fåjs samt en länga med källarstuga med portluder som sammanbyggt med ett stall med portluder. De två portlidren är belägna intill varandra på ett ovanligt sätt. Portlidret tillhörande stallet är dock förseglat med plan-kor ut mot bygatan. På källarstugan finns ålderdomliga blyspröjsade fönster med sex stående rutor i var båge.
- En annan gård med sen 1800-talskaraktär är Qvist på fastigheten 12:2, där de äldre ekonomibyggnaderna vid något tillfälle samman-länkades, ombyggdes och tillbyggdes till två parallellställda längor på sidorna av en genomlöpande byväg. Bostadshuset på Qvists är en sidokammarstuga med mycket välbevarad exteriör från 1800-talets senare hälft – kallfarstu med spetsbågigt fönster och parspegeldörr med fönster i övre spegelparen, spröjsade tvåluftsfönster med profile-

rade överstycken, blottlagd timmerstomme, inklädd takfot, utkragad smal skorsten i hårdbränt tegel och grundmur i massiv granit. Till gården hör även två härbren belägna i odlingslandskapet norrut.

- På fastigheten Almberg 1:5 finns ett synnerligen ålderdomligt parhärbre och på fastigheten Almberg 10:7 (soldaten Hammars gård) finns en länga som på hörnet i nordväst innefattar en enkelloge som också skulle kunna vara av mycket hög ålder.

Värden

Nedan beskrivs de värden som byarna bedöms besitta. I detta kulturmiljöprogram beskrivs kulturhistoriska och estetiska värden. Alla värden förklaras i sitt sammanhang, men utefter en förutbestämd grundmall som är lika för varje by.

Platsnamn

Platsnamn är ofta gamla, och med betydelser som är sprungna ur, eller anknutna till platsens specifika historia. Att beakta god ortnamnsredning är lagstadgat enligt kulturmiljölagen. Ortsnamnet Almberg innefattar två betydelser, den första delen av namnet syftar mot trädarten Alm. Det har historiskt funnits ett bestånd av vilda almar nära majstångsplatsen i byn. Dessa träd avlägsnades emellertid till följd av omläggningen av en väg och byggnationer kring 1900-talets mitt. Teorin lyder att dessa almar härstammat från de almar som skänkt byn dess namn. Det ska dock än idag finnas en alm i byn som är planterad från det äldre beståndet. Den andra delen av namnet, -berg, syftar på byns läge i topografin. I den soliga sydvästslutningen har även kräsnare lövträdsarter kunnat etablera sig.

Värden/var varsam med

- Platsnamnet Almberg.
- Kvarvarande almar.

Odlingsmarkens betydelse i det äldre bondesamhället

Byarna som helhet, i synnerhet med avseende på bebyggelsens utbredning och samspelet mellan bebyggelse och odlingsmark kan berätta en mångfald av berättelser om livet i Dalarna och Leksand innan industrisamhällets genombrott på landsbygden. I det äldre bondesamhället, här menat som det av jordäggande bönder dominerade samhälle som föregick industrisamhället på många platser i Dalarna, uppdelades av tradition såväl jord som byggnader mellan alla syskon i en syskonskara vid arvskitte. I Leksand och Övre Dalarna var de flesta därför småbrukare med egen gård och egen jord, något som är annorlunda gentemot många andra delar av Sverige, där en mindre andel av befolkningen faktiskt ägde jord. När befolkningen ökade, särskilt från och med 1700-ta-

let, splittrades odlingsmarken i komplexa ägofigurer. Något som på sikt ledde till ett jordbruk med minskade marginaler och större känslighet för missväxt. Detta tvingade delar av befolkningen på arbetsvandringar med bisysslor, och gav upphov till bland annat ett utpräglat fåbodbruk. Den odlingsmark som fanns var livsviktig ekonomiskt, men även av stor social betydelse. Att ärva och äga jord ansågs mycket viktigt, och medförde viktiga demokratiska rättigheter och möjligheter, bland annat till att bedriva fåbodbruk och att ha rösträtt i sockenstämman.

Det finns specifika företeelser i landskapet i och kring byn som berättar om det äldre bondesamhället. Djurhållningen var förr en förutsättning för livsuppehållet. Hur många djur man kunde hålla berodde på tillgången av bete och vinterfoder. Antalet djur styrde i sin tur, före konstgödningens tid, hur stor åkerareal man kunde hålla. Det rådde därför stor konkurrens om slätter och bete och i stort sett all tillgänglig gräsmark utnyttjades för slätter medan sämre mark brukades till bete. Hackslogar kallades de stenbundna fastmarker som inte var lämpliga att odla upp men som ändå gav tillräckligt så det var värt att slå. Förbättring av slättermarkerna utfördes i den mån det var möjligt och

Odlingslandskapet kantas av odlingsrösen och impediment som finns utritade redan på storskifteskartan från år 1827.

Ovan, odlingslandskapet i den norra delen av byn är fullt med impediment och stenrösen som bildats i samband med det historiska jordbruket.

Ovanför gården Qvists finns gärdesgårdar i sten.

man kan se spår av stenröjning. Den årliga slåttern skapade en mager mark som sällan eller aldrig fick tillskott av gödning och därmed gavs förutsättningar för en stor mångfald av växter, insekter och svamp. Varje liten rest av denna naturtyp är värd att förvalta då de ofta hyser hotade arter.

Idag har slättermarken till stor del växt igen och en liten del har röjts upp till åker. I det som tidigare var öppen mark, åker och äng kan man idag ändå finna spåren av odlarmödan i form av rösen, åkerkanter, beskurna träd men även i själva artsammansättningen. I och runt byarna fanns förr stora arealer slättermark men med dagens jordbruk är de nästan helt försvunna. De som finns kvar är därför värdefulla att värna.

För att dryga ut vinterfodret till djuren repades löven av träd eller så skars riset av från träd som rönn, sälg och björk. För att underlätta för löv- och risskörd beskars träden, hamlades, på den höjd som var lämplig. Lövfoderträden har kunnat bli mycket grova och gamla och är hemvist för en mångfald av arter. De kan kännas igen genom sin speciella form där grenarna ofta kapades mer än två meter över mark dit djuren inte nådde och det finns en tydlig hamlingszon med grenskott och knölar på stam och huvudgrenar.

Det var inte ovanligt att man planterade vårdträd på gårdarna. Det var ofta ädellövträd, som lönn, lind, alm, ek eller ask. Vårdträden skulle i äldre folketro beskydda gårdens invånare men kan även ha planterats för att exempelvis markera ett barns födelse.

Om fruktträd vårdas på rätt sätt kan de bli gamla och de kan vara värdefulla karaktärsskapare på gårdarna. Alléer, som kan vara enkelradiga eller dubbelradiga, förknippas ofta med högreståndsmiljöer, vilket det är knappt med i Leksands bymiljöer, men de kan även ha planterats längs vägarna för att ge vindskydd och skugga. De kan också ha använts för lövtäkt.

De öppna och hävdade betes- och odlingslandskapen kring Almberg är mycket betydelsefulla för förståelsen kring de sociala och ekonomiska förhållanden som präglade livet i byn i äldre tider och har därför särskilt kulturvärde. Att jordbrukslandskapen hålls öppna och hävdade är mycket viktigt för byns karaktär. Många ägoitor avdelas av impediment och odlingsrösen som fanns utmärkta redan på storskifteskartan. Det är angeläget att även sådana detaljer i odlingslandskapet bevaras eftersom de bidrar till kontinuitet i landskapsbilden. Odlingsrösen och impediment bidrar dessutom till avläsbarheten i äldre strukturer, bland annat i form av ägandeförhållanden.

Värden/var varsam med:

- Öppen och hävdad betes- och odlingsmark.
- Enbuskar, rösen och större stenar belägna på impediment i landskapet.
- Äldre odlingsrösen och gärdesgårdar av sten som konstruerats i samband med markberedningen.
- Synbara historiska gränser mellan olika inägor.

Bystruktur

Bebyggelsens tillkomst och utveckling hänger samman med hur landskapets resurser kunde nyttjas. Just jordbruksmarken dikterade ofta hur gårdarna placerades i byn. Historiskt placerades många gårdar antingen i skogsbryn eller på karga höjdlägen mitt i odlingslandskapet. Detta beror på att sådana platser inte var lika användbara som odlingsmark. Gårdarnas placering i landskapet konstituerade sedan framväxten och utvecklingen av byns karaktär. Att den ålderdomliga karaktären med täta och dynamiskt framvuxna byar levtt kvar så tydligt i Leksand beror på att 1700- och 1800-talens skiftesreformer påverkade byarna annorlunda här, än i övriga Sverige.

Flera av äldre gårdarna i Almberg är placerade på samma sätt som vid storskiftet år 1826 och den nuvarande bystrukturen och gårdsmönstret har till delar mycket lång kontinuitet. Gårdarnas befintliga lägen i förhållande till odlingsmarken berättar om hur bebyggelsen utvecklats i Almberg över lång tid och bystrukturen har därför särskilt kulturvärde.

Värden/var varsam med:

- Att flera äldre gårdar i byn är belägna på ungefär samma sätt som vid storskiftet år 1826, och sannolikt ännu längre tillbaka.
- Bebyggelsens organiskt framvuxna karaktär med gårdar på markerade lägen i förhållande till odlingslandskapen.
- Spår av gamla gårdar i form av exempelvis husgrunder, fruktträd, källare och brunnar. Vid förtätning med nya gårdar i byn bör mark där det tidigare funnits gårdar i första hand ianspråkta.

Timmerhuskulturen och månghussystemet

Från medeltiden och fram till 1900-talet knuttimrades de flesta byggnaderna i Övre Dalarna. Timmerhuskulturen präglas av månghussystemet. Istället för att bygga få och stora byggnader uppfördes många små och funktionsspecifika timmerbyggnader. Det fanns många sociala och praktiska fördelar med detta. De små byggnaderna var lätta att dela upp och flytta vid arvskifte. Råvaran fanns tillgänglig i överflöd. De flesta timmerhusen kan uppdelas i kategorierna bostadshus, djurhus, förvaringshus och verkshus. Timmerhusen i Leksand och Övre Dalarna kännetecknas av utformningsmässig enkelhet, högkvalitativt virke och mycket gott hantverksutförande. De flesta husen byggdes av bönder efter gårdens behov, och med tiden utvecklades stor skicklighet i byggandet. Den stora skickligheten ledde till att timringskonsten också utvecklades till en viktig inkomstkälla för de »träklöka« Leksandsbor som begav sig på utsocknes arbetsvandringar under 1800-talet. De ålderdomliga timmerhusen är idag en omistlig beståndsdel i vad som gör Leksands byar till speciella och trivsamma livsmiljöer. Här syns det att människor levtt under mycket lång tid. Timmerhusen är byggda med omsorg i en lokal tradition som utvecklats och använts

Till höger syns gården Jufvas med parstuga och enkelstuga i två våningar. I bakgrunden gården Bengtes med korsplanshus från tiden kring sekelskiftet år 1900, samt länga med loftbod och timrat fjäls.

Bengtes källarstuga som är sammanbyggd med ett stall med portlider. Att de två portlidren är belägna bredvid varandra är förhållandevis ovanligt. Fönstret längst till vänster i bilden är blyspröjsat med sex stående rutor per båge.

Den östra av Erkersgårdarna, nu kallad Modigsgården, belägen på fastigheten Alberg 7:7. Här finns ett närmast intakt månghussystem kring ett fyrkantigt slutet gårdstun. Till höger i bilden skymtar bland annat en enkelstuga med oförändrad 1800-talskaraktär såväl exteriört som interiört. Gården bedöms ha särskilt kulturvärde i såväl helhet som detalj, och ett bevarande är angeläget.

På ödegården Alberg 4:3 finns ett helt intakt månghussystem bevarat. Gården är en av de mest intakta be-
träffande byggnadsbestånd i
hela Leksand och har särskilt
kulturvärde.

under flera hundra år, fram tills industrialismens intåg, mot 1800-talets slut och kring sekelskiftet år 1900. I Almberg finns en utmärkande mängd kringbyggda gårdar där byggnadskicket i det äldre bondesamhället med timmerhus och månghussystem fortfarande återspeglas tydligt. Även om vissa gårdar genomgått små förändringar främst kring sekelskiftet år 1900 är helheten bland den bäst bevarade i hela Leksandsbygden. De äldre timmerhusen i Almberg är en omistlig källa till kunskap och förståelse om timmerhuskulturen i Leksand och har därför särskilt kulturvärde. Värdet förstärks av att de ålderdomliga byggnaderna utgör en väsentlig beståndsdel i Leksandsbygdens bebyggelsekaraktär, och ofta är uppförda med en enastående hantverksmässig och utformningsmässig kvalitet. Särskilt nämnvärd är den fyrkantsbyggda gård med intakt månghussystem som finns på fastigheten Almberg 4:3. Byggnadsbeståndet på gården har troligen i sin helhet tillkommit under 1800-talets första hälft med naturligt grånade ekonomibyggnader. Bostadshuset är en enkelstuga inklädd med faluröd liggande fasspontpanel. Gården en av de till sitt byggnadsbestånd mest intakta småbrukargårdarna i hela Leksand och har i helhet och detalj särskilt kulturvärde eftersom den historiska läsbarheten beträffande timmerhuskulturen och det äldre bondesamhällets byggnadskick är mycket hög. Andra gårdar som utmärker sig särskilt i avseende på byggnadsbestånd är Erkers på fastigheterna Almberg 7:7 och 7:8, Bengtes på fastigheten Almberg 2:3 och Jufvas på fastigheten Almberg 9:1.

Värden/var varsam med:

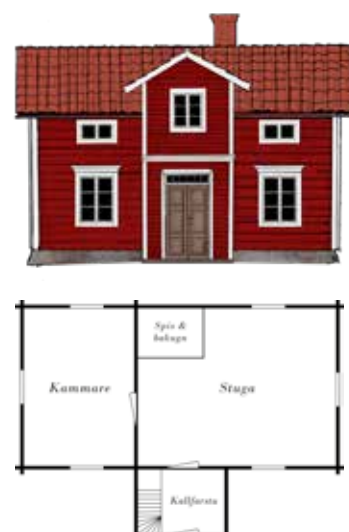
- Att husen är byggda i trä eller knuttimrade, samt att de äldre husen ofta har en genomgående enkel karaktär utan onödiga utsmyckningar.
- De knuttimrade bostadshus som finns på fastigheterna Almberg 4:3, Almberg 7:8 (Erkers), Almberg 7:7 (Erkers), Almberg 2:3 (Bengtes), Almberg 9:1 (Jufvas) och Almberg 12:2 (Qvist). Värdebärande egenskaper är byggnadernas: befintliga timmerstommar; långsmala eller rektangulära form; blottlagda timmerstommar; befintliga stående locklistpaneler eller liggande fasspontpaneler i trä; befintlig fönstersättning; befintliga fönsterkarmar samt befintliga fönsterbågar i trä med fasta spröjs av trä eller bly tillkomna innan 1950; befintliga fönsterrutor tillkomna innan 1950; profilerade fönsteröverstycken; dekorativa gavelfönster med lunettform; befintliga äldre dörrar; befintliga äldre farstuvistar med tillhörande fönster samt svarvade, lövsågade eller kontursågade detaljer; befintlig utformning beträffande tegeltak; befintliga skorstenar i tegel; dekorerade taktassar; inbyggda takfötter; befintliga spetsvinkliga stuprör; grundmurar med synlig natursten. Stommen och formen på alla de bostadshus som uppförts innan 1930 men därefter väsentligen förändrats är värdefulla.
- Samtliga knuttimrade ekonomibyggnader – djurhus, förvaringshus och verkshus uppförda innan 1930. Äldre knuttimrade ekonomibyggnader är en omistlig beståndsdel i byarnas karaktär och bör inte flyttas,

Enkelstuga

Parstuga

Sidokammarstuga

rivas eller väsentligen förändras. Längor om två eller fler timrade ekonomibyggnader som står i kringbyggda gårdsformer är särskilt värdefulla, och i synnerhet de byggnader som finns på fastigheterna Almberg 4:3, Almberg 7:7, Almberg 7:8, Almberg 2:3 och Almberg 9:1. Lika så alla de härbren, smedjor, torkhus och äldre lador som finns utanför gårdsfykanterna runt om i byn. Bland dessa utmärker sig exempelvis det parhärbre som finns på fastigheten Almberg 1:5.

Låg, tät och ofärgad eller faluröd bebyggelse

Även om de äldre husen i Leksandsbygden är unika och i sina detaljer bär många olikheter som gör varje gård speciell, finns flera gemensamma nämnare som starkt påverkar bebyggelsens karaktär. Ofta framträder bebyggelsen som ett gytter av tätt placerade faluröda hus med likartad storlek och form. Det är denna karaktär som kanske starkast kännetecknar byarna, och de aspekter av bebyggelsen som bidrar till denna karaktär är därför särskilt värdefulla. Nästan alla hus i de äldre byklungorna är låga - sällan högre än två hela våningar. Många byggnader har dessutom en långsmal form eller bildar tillsammans långsmala längor som ingår i olika kringbyggda former. De flesta byggnaderna har också sadeltak med tegeltäckning. Att de flesta husen är färgade med falu rödfärg eller omålade i trä är också mycket viktigt för byarnas generella karaktär. Den faluröda färgen har dessutom historisk betydelse, då den präglar byarna i Övre Dalarna och Leksand sedan åtminstone 1800-talets senare hälft. Beträffande vita detaljer i form av exempelvis fönster, fönsterfoder, vindskivor och knutbrädor är detta värdefullt där det förekommer, eftersom även detta är en påtaglig beståndsdel i byns karaktär.

Värden/var varsam med:

- Den sammanhållna byggnadshöjden om högst två hela våningar.
- Att byggnaderna har en långsmal form, eller bildar långsmala enheter som tillsammans bildar kringbyggdhet.
- Tegel som takmaterial, i synnerhet befintliga enkupiga och tvåkupiga tegeltak.
- Den enhetligt förekommande ofärgade eller faluröda färgen. Avstå från att rödmåla naturligt grånade timmerhus. Dessa byggnader har en egen karaktär som i sig är värdefull, och som samspelar väl med sin omgivning även utan rödfärg.
- Vitmålade detaljer så som fönster, fönsterfoder, fönsteröverstycken, knutbrädor och vindskivor där de redan förekommer. Undvik att måla andra detaljer än fönster och fönsterfoder vita på äldre ekonomibyggnader, eftersom detta ej förekommit i någon större utsträckning historiskt.

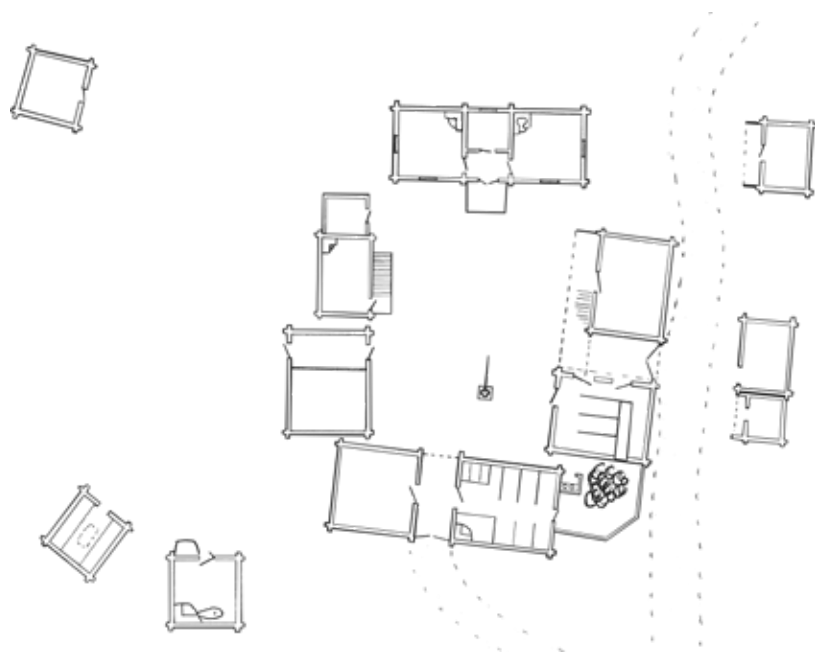
Ödegården på fastigheten Almberg 4:3 från odlingslandskapet i söder. Till höger syns gårdens timrade fjäjs, därefter mot vänster stall med portlider och avträde, tröskloge och bod.

De tätt bebyggda gårdarna bildar gytter av faluröda och ofärgade timmerhus i landskapet. På bilden syns Bengtes på fastigheten Almberg 2:3.

Jufvas på fastigheten Almborg 9:1 är helt kringbyggd med fyrkantig form. Mitt i blickfånget syns gårdens älderdomliga parstuga.

Kringbyggd gård med älderdomliga timmerhus. längst upp från vänster: hölada, parstuga (bostadshus), långsideshärbre, källarstuga, loftbyggnad med portlider, vagnsbod sammanbyggd med kortsideshärbre, tröskloge, brunn, stall, torkhus, smedja, lada och fähus med portlider och dyngstack.

Kringbyggdhet

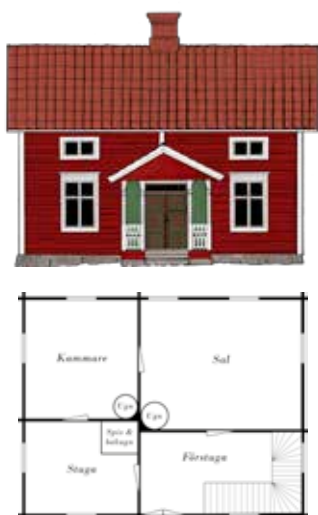
I Almberg finns flera gårdar som fortfarande är kringbyggda på alla fyra sidor. Det finns även många gårdar som är kringbyggda på två eller tre sidor om gårdstunet. De kringbyggda gårdarna återspeglar hur bebyggelsen vanligen ordnades i det äldre bondesamhället i Dalarna och har därför särskilt kulturvärde. Den kringbyggda gårdsformen började förekomma mot slutet av medeltiden, och utvecklades sedan mot den fyrkantsbyggda gårdsform som dominerade helt i Leksand under större delen av 1700- och 1800-talen. Traditionen med den kringbyggda gården uppstod sannolikt i syfte att skydda gårdstunet från väder och omgivning. Vissa av de gårdar som tidigare varit helt kringbyggda kom på grund av sociala och ekonomiska förändringar att utglesas från och med det sena 1800-talet. Även i Almberg har detta förekommit – samtidigt som den fyrkantiga formen på vissa gårdar bibehållits trots att de äldre byggnaderna ersatts med nya eller sammanbyggts under ett enda takfall. Orsakerna till dessa förändringar var flera. Det blev bland annat vanligt att funktioner som tidigare haft enskilda byggnader ersattes av större ladugårdskomplex med tegeldel under den relativa välståndsökning som inträffade under det sena 1800-talet. Den täta och slutna karaktären kvarlever dock, och utgör en värdefull och tydlig karaktär som är miljöskapande och trivsamt. Kringbyggdhet är dessutom typiskt för Leksand och Övre Dalarna.

Värden/var varsam med:

- De fyrkantsbyggda gårdar som finns på fastigheterna Almberg 4:3, Almberg 9:1 (Jufvas), Almberg 7:7 och 7:8 (Erkers) samt även gårdar som är kringbyggda på två eller tre sidor. Däribland Almberg 4:3 (Mases), Almberg 2:3 (Bengtes), Almberg 10:7 (soldaten Hammars), Almberg 12:2 (Qvist), Almberg 10:5 (Sigfrids) och Almberg 3:7 (Olofs).
- Byggnader som bidrar till kringbyggda gårdstun. Oavsett ålder bör sådana byggnader inte rivas eller flyttas. Byggnader som är placerade med fasader mot en bygata bör hanteras särskilt varsamt, eftersom sådana byggnader påverkar hela byns karaktär.
- Portlider och dörrar som leder in till gårdstunet.

Gårdar med sen 1800-talskaraktär

Under 1800-talet kom den industrimässiga sågindustrin att erbjuda billigare sågade trävaror, något som i hög utsträckning kom att påverka Övre Dalarnas byggnadskultur. I Leksandsbyarna ledde utvecklingen bland annat till att det blev vanligare med exempelvis utsmyckade farstukvistar och på sikt även trähusbyggande med nya tekniker. I vissa byar sammanföll den ökade tillgången på sågade trävaror med ett ökat relativt välstånd. I vissa av byarna tillkom i samband med detta nya större manbyggnader i form av exempelvis korsplans-

Korsplanshus

hus samt nya och större ekonomibyggnader för djurhållning och jordbruk. Flera av gårdarna i Almberg uppvisar spår av förändring till följd av det sena 1800-talets välståndsökning. På fastigheten Almberg 12:2 (Qvist) sammanbyggdes, ombyggdes och tillbyggdes gårdens äldre timmerhus till motställda längor. Under 1900-talet har gården även kompletterats med nytt bostadshus. På fastigheten Almberg 2:3 (Bengtes) finns ett korsplanshus som sannolikt uppfördes kring sekelskiftet år 1900. På flera äldre gårdar finns ladugårdsanläggningar med tegeldel som sannolikt uppförts under det sena 1800-talet eller tidigt 1900-tal. De gårdar och byggnader som nämns ovan kan berätta om viktiga samhällsförändringar som inträffade i Leksandsbygden under 1800-talet senare hälft, och har därför särskilt kulturvärde.

Värden/var varsam med:

- Byggnadernas befintliga form, volym, takform och takvinkel.
- Befintlig utformning beträffande vindskivor, spetsvinkliga stuprör samt enkupiga- eller tvåkupiga lertegeltak på bostadshus. Befintliga skorstenar.
- Befintlig utformning beträffande fasader med liggande och stående fasspontpanel, stående slätpanel samt locklistpanel. Förhållandet mellan stående och liggande element i fasadkompositionen. Befintliga slätputsfasader. Befintliga tegelmurar och gjutmurar på ladugårdsanläggningar.
- Byggnadernas befintliga faluröda färgsättning.
- Befintliga profilsågade och lövsågade fasaddetaljer i form av exempelvis listverk och vindskivor, fönsteromfattningar och dekorerade taktassar.
- Befintliga äldre träfönster: befintliga fönsterkarmar; befintliga fönsterbågar i trä med fasta spröjs av trä eller bly tillkomna innan 1950; befintliga fönsterrutor tillkomna innan 1950; fönsteromfattningar; profilerade fönsteröverstycken; dekorativa gavelfönster.

Faluröda hus under 1900-talet

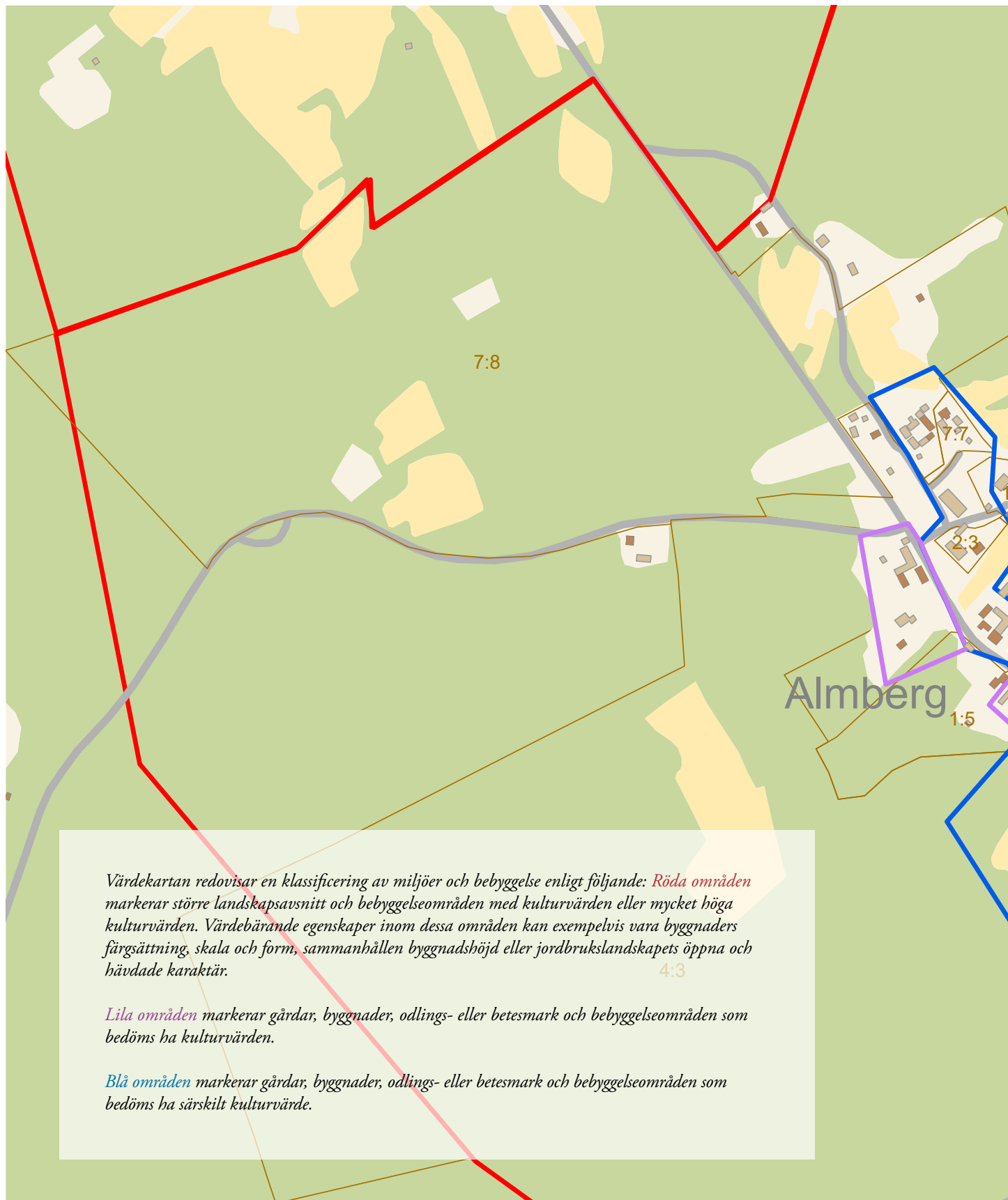
I byn finns även ett antal välbevarade småhus tillkomna under 1900-talet. Byggnaderna är uppförda med faluröd locklistpanel och smälter väl in bland den äldre bebyggelsen. Dessa småhus kan berätta om 1900-talets byggnadskonst i en mer bred bemärkelse samt har även ofta höga utformningsmässiga kvaliteter. De byggnader av sådan karaktär som finns på fastigheterna Almberg 12:2, Almberg 1:6 och Almberg 5:5 bedöms ha ett kulturvärde.

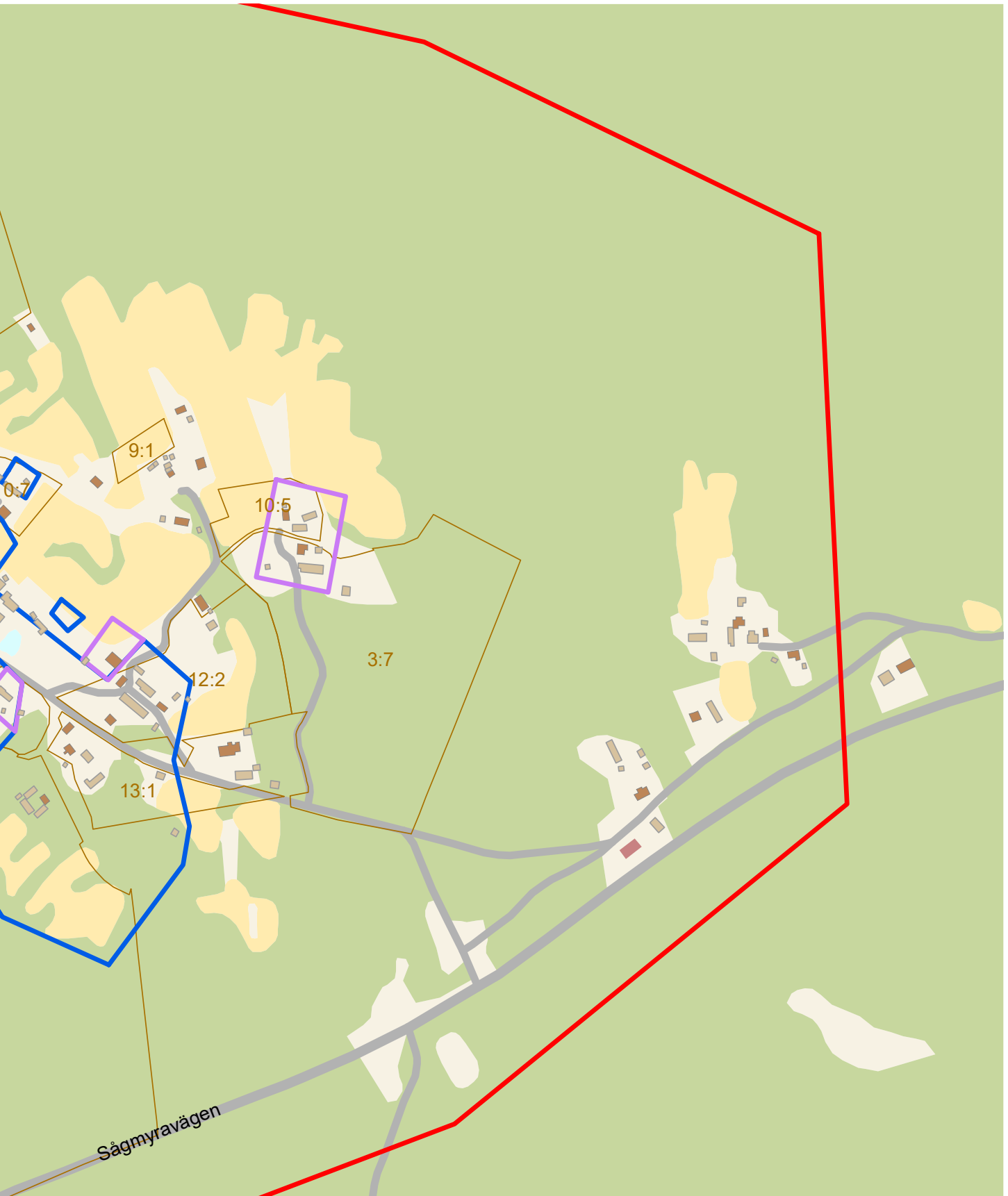

Välbevarad sidokammarstuga på Qvists, fastigheten Almberg 12:2. I bakgrunden till höger syns ett falurött småhus sannolikt tillkommet under 1940-talet med bevarad detaljutformning. Byggnaden har ett kulturvärde och är belägen på fastigheten Almberg 1:6.

Värden/var varsam med:

- Byggnadernas befintliga takform, takvinkel, stomme och form.
- Befintlig utformning beträffande locklistpanel.
- Befintlig färgsättning beträffande detaljer och byggnaden som helhet.
- Befintlig utformning beträffande takmaterial, takutsprång och skorsten.
- Befintlig utformning beträffande äldre träfönster och ytterdörrar.
- Befintlig utformning beträffande äldre farstukvistar, skärmtak och smidesräcken vid entréer.

Vad är ett kulturmiljöprogram?

Ett kulturmiljöprogram är ett kunskapsunderlag framtaget för att tydliggöra kulturmiljöns egenskaper och karaktäristik, utan att dessa vägts mot andra intressen. När kommunen fattar beslut i detaljplaner och bygglov ska en avvägning göras mellan olika allmänna intressen, exempelvis kulturmiljöer eller naturvård, och enskilda intressen, som behovet av en större bostad eller en grannes önskan om utsikt. Det här beskrivs i Plan- och bygglagens (2010:900) andra kapitel. Genom att i förväg ta ställning till vilka områden som har särskilda värden och vad det är som gör området värdefullt förenklas kulturmiljöfrågan i den dagliga handläggningen, men beslutet om vad som är lämpligt att göra på en viss byggnad eller i ett visst område sker i det enskilda plan- eller bygglovärendet.

Ett kulturmiljöprogram kan innehålla beskrivningar av de kulturhistoriska värden som finns hos en byggnad eller en plats. Ett kulturmiljöprogram kan också beskriva miljöns historia, utveckling, nyttjande genom tiden och vilka delar och karaktärsdrag som finns kvar i området idag.

Avsikten är inte att kulturmiljöprogrammet ska vara en ”våt filt” över bebyggelsen, utan snarare att det ska vara ett verktyg för hur kommunen och fastighetsägare ska kunna använda, utveckla och tillvarata kulturmiljön för att skapa en attraktiv kommun och livsmiljö.

Kulturvärden

En kulturmiljö är sammansatt av en mängd egenskaper. En egenskap kan exempelvis vara en byggnads material, byggnadshöjd, fönstersättning, färg eller namn.

En egenskap är aldrig automatiskt värdefull. Ett värde tillskrivs alltid en miljö av olika människor i vår samtid. Personer med olika kompetenser och intressen tillskriver miljöer olika typer av värden. En byggnadsantikvarie kan bedöma att en miljö är särskilt värdefull eftersom den kan utgöra ett slags fysiskt källmaterial som berättar om det förflutna. Samhället kan använda sådana miljöer för att förmedla och konkretisera berättelser om vår historia och på så vis ge människor bättre möjligheter att förstå sin samtid. En arkitekt kan bedöma att en miljö är särskilt värdefull eftersom dess olika arkitektoniska parametrar skapar en vacker och trivsamt livsmiljö. En person kan också bedöma att en plats är värdefull eftersom hen har många minnen kopplade till den.

Det är väldigt viktigt att tydliggöra varför en egenskap tillskrivits ett värde och av vem. Då blir det möjligt att senare följa upp på väderingen och förstå varför den är gjord.

Vad och hur har vi bedömt?

I detta kulturmiljöprogram bedöms kulturhistoriska och estetiska värden, samt delvis även sociala värden. Begreppen förklaras i sitt sammanhang nedan. Alla värderingar är skrivna och utförda av byggnadsantikvarier vid Dalarnas museum. Begreppet kulturvärde används för att beskriva den sammantagna bedömningen mellan dessa tre värdeaspekter.

Kulturhistoriska värden

Miljöer, platser och byggnader med kulturhistoriska värden bär på berättelser om det förflutna som av olika anledningar bedöms vara viktiga för vår samtid – eller att bevara för framtiden. I arbetet med Leksands kulturmiljöprogram har berättelserna om det äldre bondesamhället, timmerhuskulturen, turismen i Leksand och industrisamhället bedömts som särskilt viktiga. De värderingar som finns listade i rapporterna och på hemsidan utgår ifrån bedömningar om hur olika platser, miljöer eller byggnader återspeglar olika aspekter av dessa berättelser. På platser där andra intressanta berättelser tydligt framträder har även dessa medtagits i bedömningen av byns olika värden. Det kan exempelvis beröra anknytningar till välkända historiska personer eller lokala traditioner som är särskilt viktiga för en specifik by. I Leksands-Noret återspeglas delvis andra berättelser än i byarna, varför bedömningsgrunderna där skiljer sig från byarna. Miljöer och byggnader som inte förändrats nämnvärt under de senaste 40-50 åren värderats generellt högt i detta kulturmiljöprogram. Detta beror på att ovannämnda berättelser mer tydligt kan utläsas ur de miljöer som inte nämnvärt förändrats under senare tid.

Loftbod och timrat fäjs på Bengtes, fastigheten Almberg 2:3. Byggnaderna har särskilt höga kulturhistoriska värden eftersom de på ett tydligt sätt återspeglar byggnadsskicket i det äldre bondesamhället i Leksand. Byggnaderna är dessutom uppförda med en enastående kvalitet beträffande material och utformning, vilket ger värdet en estetisk dimension.

Estetiska värden

Miljöer, platser och byggnader med estetiska värden bedöms ha stora utseendemässiga och upplevelsemässiga kvaliteter idag. Det kan röra sig om byggnader som är uppförda med stor hantverksmässig skicklighet och högkvalitativa material, landskapsrum där bebyggelsen och landskapet tillsammans bildar trivsamt eller miljöer som är synbart gamla och bär många spår av tidens tand. Bedömningen av estetiska värden har utförts av Dalarnas museums byggnadsantikvarier och har i första hand gått ut på att fånga upp och värdesätta landskapets och byarnas unika karaktär beträffande färgsättning, volymer, former och placering i landskapet. Landskapets karaktär berättar oftast en viktig berättelse och har därför kulturhistoriska likväl som estetiska värden. Den värderingstext som i rapporter och bykaraktäriseringar benämns Låg, tät, faluröd eller ofärgad bebyggelse är den enda som helt och hållet utgått ifrån en estetisk bedömning av byarna.

Sociala värden

Miljöer, platser och byggnader som väcker känslor och är betydelsefulla för grupper eller enskilda personer har sociala värden. I detta kulturmiljöprogram har sociala värden endast undersökts översiktligt genom ett inledande församråd där allmänheten fått möjligheten att lämna in förslag till miljöer att ta med i kulturmiljöprogrammet. Vi har i största möjliga mån bejakat dessa förslag i inventeringsarbetet, och tagit med miljöer som framträtt i församrådet när vi besökt aktuella byar och platser i inventeringsarbetet.

Biologiskt kulturarv

Enkelt uttryckt är biologiskt kulturarv natur som berättar om kultur. Allt från enskilda träd till hela landskap kan berätta historien om den mänskliga närvaron. Eftersom berättelserna förmedlas av något levande ligger det i sakens natur att det biologiska kulturarvet befinner sig i ständig förändring- det kan vara kortlivat men kan också fortleva i århundraden.

Biologiskt kulturarv är resultatet av människans möte med det levande i naturen. Genom att förstå detta möte kan vi förklara det vi ser i landskapet och visa vad som behövs för att ta vara på olika värden i landskapet.

Det biologiska kulturarvet kan handla om enskilda träd och buskar som formats av människan, som träd som planterats i en allé eller hamlats för att lövet ska kunna användas som foder till djuren. Det kan även vara större landskap, som fåbodvallen med hackslog, med den omgivande skogen som brukats för bete och där vallkullorna gjort ristningar i träden där de rastat. Det kan även vara det brukade landskapet runt och inne i byn, med ängs- och åkermarker.

Ekonomiska värden

Miljöer med kulturvärden kan ha högre ekonomiska värden i jämförelse med andra miljöer. Exempelvis kan verksamheter så som ett kaféer eller butiker nyttja byggnader eller miljöer med kulturvärden i sin marknadsföring för att

locka kunder och profilera sin verksamhet. Dalarnas unika natur- och kulturlandskap med byar, gårdar och byggnader är också en viktig ekonomisk resurs inom besöksnäringen. Antingen indirekt i förhållande till annan verksamhet eller direkt som ett besöksmål. Byggnader med kulturvärden kan även vara en reell ekonomisk resurs för privatpersoner. En studie från Kulturmiljö Halland har visat att människor i Halland historiskt varit benägna att betala i snitt 7% mer i förhållande till förväntat marknadsvärde för byggnader som bedömts ha kulturvärden. Undersökningen baseras på en jämförelse av köpesumman delat på taxeringsvärde (K/T-talet) mellan byggnader med kulturvärden och byggnader utan kulturvärden.

Fastighetsbeteckningar och GDPR

I kulturmiljöprogrammet anges fastighetsbeteckningar för att visa på var det finns värden, i exempelvis en miljö eller byggnad. Fastighetsbeteckningar kan anses vara personuppgifter.

För att behandla personuppgifter i kommunens verksamhet måste dataskyddsförordningen (GDPR) följas vilket betyder att det ska finnas stöd i en av de rättsliga grunder som återfinns i GDPR. För att använda fastighetsbeteckningar i kulturmiljöprogrammet hänvisas till GDPR:s artikel 6.1.e, att behandlingen är nödvändig för att utföra en uppgift av allmänt intresse eller som ett led i kommunens myndighetsutövning. Uppgifter av allmänt intresse enligt artikel 6.1.e. ska exempelvis ha stöd i lag eller annan förordning. Obligatoriska uppgifter som ålagts kommuner att utföra, exempelvis bygglovgivning, översiktsplanering och detaljplanering enligt plan- och bygglagen, är av allmänt intresse. För att kunna ta väl avvägda beslut i bygglov och detaljplanering men även för att allmänheten ska kunna följa plan- och bygglagen även i de fall det inte krävs myndighetsutövning (exempelvis bygglov), behövs bra kunskapsunderlag kring kulturmiljöns värden och var de återfinns, geografiskt. Relevanta lagrum återfinns i plan- och bygglagen:

- 2 kap 3 § om att planläggning ska göras med hänsyn till de kulturhistoriska värdena,
- 2 kap 6 § om att planläggning, bygglovgivning och även vid åtgärder som inte kräver lov, ska bebyggelse och byggnadsverk utformas och placeras på ett sätt som är lämpligt med hänsyn till bl.a. kulturvärdena på platsen,
- 4 kap 16 § om reglering av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse i detaljplan,
- 8 kap 13 § om förbud mot förvanskning av en byggnad som är särskilt värdefull,
- 8 kap 14 § om att underhåll ska göras varsamt så att byggnadsverkets kulturhistoriska värde bevaras och

- 8 kap 17 § om att ändring och flyttning av byggnad ska göras var-
samt så att dess kulturhistoriska värden tas tillvara.

För att enkelt och exakt ange läge är det mest lämpligt att använda fastig-
hetsbeteckningar, som sällan ändras och när de ändras så kan deras historiska
utsträckning spåras i Lantmäteriets förrättningsakt.

LEKSANDS
KOMMUN

LÄNSSTYRELSEN
DALARNAS LÄN

